

Received Date : July 2024

Revised Date : September 2024

Accepted Date : March 2025

चर्यानृत्य दुने हस्तमुद्रा

मिनर्वा शर्मा राजोपाध्याय
meminarwa@gmail.com
Doi :

मूति

नेपालमण्डल दुने न्यागू शताब्दीया अन्तर्निसें आतक्क म्वान च्वंगु छगू सम्पदा खः चर्यानृत्य । थुकियात जगत कल्याणय् लीन जुया, आध्यात्मिक चिन्तन दुने प्रज्ञा व उपायया दर्शनपाखें बुद्धत्व प्राप्तिया लँपुकथं कयातःगु दु । बौद्ध संस्कृति व कलादुने चर्याया विशेष महत्व दु । मौलिक राग, ताल, भाव व मुद्रां याना चर्यानृत्य मेमेगु नृत्य स्वयाः विशेष व च्वन्हागु खः । प्याखं हुलीबले कलाकारं भेषभूषा, तिसा, पदचाल, हस्तमुद्राय् तसकं अनुशासित जुया थःगु प्रस्तुतियात न्याय यानाच्चनी । हस्तमुद्रा धैगु मनया विचार व भावयात ल्हाः व पतिं छेलाः अभिव्यक्त यायगु आंगिक भावया सूत्र खः । नापं ज्ञानया सांकेतिक भाव खः । चर्या नृत्यय् छपा ल्हातं प्रस्तुत याइगु हस्तमुद्रा अभय, बरद, स्पर्श, ज्ञान, बिन्दु, आदि असंयुक्त हस्तमुद्रा खःसा, नमस्कार, ध्यान, चक्र, बोध्याङ, आलिङ्गन आदि निपा ल्हातं प्रस्तुत याइगु संयुक्त हस्तमुद्रा खः । नृत्यय् मेया खँग्वः अनुरूप भाव अभिव्यक्त याय् ध्यानपूर्वक हस्तमुद्राया प्रयोग जुयाच्चनी । थीथी छःया विशेषताअनुरूप आराधना यासैं ल्हाः वपतिंछेला सृजना जुइगु विशेष स्वरूपया हस्तमुद्राया संरचना, अर्थ, प्रयोगबारे थ्व अध्ययन केन्द्रीत जूगु दु । अध्ययनयात माःगु सूचना चर्यानृत्यबारे च्वयातःगु सफू, च्वसु, शोधपाखें व प्राथमिक स्रोतकथं चर्यानृत्यया गुरूपिं कलाकारपिंनापं खँलाबला याना मुंकागु दु । नापं थ्व च्वमि स्वयं चर्यानृत्यया अभ्यासकर्ता जूगुलीं थःगु व्यक्तिगत अनुभव नं दुथ्याकागु दु । मुद्राया अर्थ विश्लेषण याय् बौद्ध दर्शनया आधार कयागु दु । थौंकन्हय् युवापुस्तादुने चर्यानृत्य अतिकं लोकंछाःसां कलाकारतसैं हे नृत्यया हस्तमुद्रा, थुकिया अर्थ, संरचना व थीथी चर्यानृत्यया विश्लेषण याःगु खनेमदु । अध्ययनं थ्व हे विश्लेषण यानाः नृत्यनापं स्वापू दुपिं विशेष याना न्हुगु पुस्तायात चर्या नृत्ययाबारे भतिचा ज्ञान बीगु कुतः यागु दु । अले न्हूगुपुस्ता, झीगु म्हासीका ल्यंकातःगु चर्या नृत्यया महत्व थुइकाः संरक्षणया ज्याय् न्हावनी ।

मुखँग्वः चर्या, नृत्य, मुद्रा, प्याखं, भाव, ल्हा

१. म्हासीका

शब्द, वाद्य व नृत्यया मुक्कं स्वरूप हे साधारणतयाः संगीत खः । शास्त्रकथं नं “गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीत मुच्यते” धाइ । अर्थात् मे, वाद्य व नृत्य स्वंगूलीं मुक्ति दइ (थापा, वि.सं. २०७८, पौ. १) । बाद्ययन्त्रं पिहाँ वइगु सःनापं खँग्वः ल्वाकछयाना य्इपुस्से च्वंगु मे पिहांवइ । छम्ह कलाकारं मेयात प्याखंया

च्वमि विद्यावारिधिया शोधार्थी खः।

माध्यमं स्वकुमीपित आनन्द अनुभूति याकेवं मेया भाव व अर्थ सार्थक जुइ । थ्व स्वंगू तत्वया संगम हे संगीत खः । थुज्वःगु संगीतयाः छगू अनुपम विधा नृत्य अर्थात् प्याखं खः । सामान्यतयाः प्याखं धैगु मे व संगीतयाः तालय् शरीरया अङ्ग प्रत्यङ्ग संचालन यानाः भाव सहित न्हेब्वइगु छगू अलौकिक स्वरूप खः । थुकिया माध्यमं छम्ह कलाकारं गीत संगीतदुने सुलाच्चंगु अभिव्यक्तियात कलात्मक ढंगं स्वयाच्चम्ह व्यक्तिया हृदयसं थ्यंकाः हर्षित यानाबी (महर्जन, वि.सं.२०८०,पौ.१) । प्रकृतिदुने थीथी ज्याया लयात्मक गति व भावनायात कलापूर्ण अभिव्यक्त याय्गु हे नृत्य खः । थुकियात संगीत व आत्माया न्हाय्क धाःसां पाइमखु ।

मानव सभ्यता संगीत व नृत्यया विकास नापनापं जूगु खःनेदु । वाणी, भाषा, धर्म,संस्कृति, जातजाति धैगु विकास जुइन्हेव हे न्हिलेगु, ख्वय्गु, थुज्वःगु आवश्यकता पुवंकेत शरीरया अङ्ग प्रत्यङ्ग छेलाः संवाद याय्गु व विचार संप्रेषण याय्गु ज्या मानव इतिहासय् यक्वन्हेवनिसे जुयावयाच्चंगु दु । । परापूर्वकालय् ब्रह्मां ऋग्वेदं खँवः, सामवेदं संगीत, यजुर्वेदंमुद्रा व अथर्ववेदं रस तत्व लिक्काः न्यागू नाट्यवेद रचना यानाः भरतमुनियात लःल्हाःगु व भरतमुनिं हे नृत्य प्रचारप्रसार याःगु धापू दु (थापा, वि.सं.२०७८,पौ.६) । नृत्ययात स्वथिकय् ब्वथले ज्यू - लोक, आधुनिक व शास्त्रीय । थुकीमध्ये निश्चित नियमदुने च्वनाः शास्त्र निर्देशित जुयाः खँवःअनुसार थीथीमुद्रा छेलाः संगीतयाः परिधिदुने न्हेब्वइगु नृत्यकला हे शास्त्रीय नृत्य खः । कथक, भरतनाट्यम, कथाकलि भारतयाः शास्त्रीय नृत्य खः । नेपाःया थःगु मौलिक शास्त्रीय नृत्य धाय्बले चर्या नृत्यया नां वइ ।

थीथी क्षेत्रया थःथःगु मौलिक पहिचानकथं कला संस्कृति दयाच्चनी । नेपाःगाः नं थुकिं ब्यागलं जुइ फैमखु । नेपाःगाः कला व संस्कृती यक्को हे तःमी । थ्व हे नेपाःया मौलिक म्हसीका जूगु दु । परम्परानिसें न्ह्यानावयाच्चंगु, अन्तराष्ट्रिय जगततक नं देया म्हसीका बियाच्चंगु गीत, संगीतमध्ये चर्या नृत्य अतिकं विशेष विधा खः । हलिमय् थःगु हे मौलिक पहिचान दुगु मे मेगु स्वयाः पृथक तर, उत्कृष्ट, कलापूर्ण, साहित्यिक, अनुशासित नापं बज्रयानी आगमशास्त्रया चर्यातन्त्रय् आधारित आध्यात्मिक विधा हे चर्या मे व नृत्य खः (शाक्य, वि.सं.२०७४,पृ.१) । त्रिभङ्गय् च्वनाः भावपूर्णमुद्राय् सम्पूर्ण अङ्गयात परिचालन यानाः आध्यात्मिक भावना व भक्तिरसं पूर्ण यानाः गुम्ह द्यःया प्याखं ल्हुइगु खः व हे द्यःया ध्यान भावनायात थःके निहित याना भगवान इश्वर थें हे भाःपियाः ल्हुइगु प्याखं चर्या खः (मुनिकार, ने.सं.११२८, पौ. १) । बज्राचार्यतसें गुह्यपूजाय् हालीगु देवदेवीया वर्णन दुगु मेया सूर तालय् देवदेवीया रूप धारण याना तिसा वसः पुनाः हुलीगु प्याखं चर्या नृत्य खः । चर्यायात काय, वाक, चित्तयात शुद्ध याना बुध्दत्व अर्थात् मोक्ष प्राप्ति जुइगु माध्यमकथं कयातगु दु (बज्राचार्य, ने.सं.११२८, पौ. १२) । थुकियाबारे हेवज्रतन्त्रय् थथे धयातःगु दु - यदि गीतं गायते आनन्दात तर्हि बज्रगीतं परम्, यदि आनन्द समुत्पन्नो नृत्यतै मोक्षहेतुना, तर्हि बज्रपदे नाट्यं कुर्यात योगी समाहितः ।

आनन्दपूर्वक मे हालेगु खःसा बज्रगीत हालेगु उत्तम, आनन्दपूर्वक प्याखं हुलेगु जूसा मोक्षयात जुइमाः । उकिं साधक योगीं बज्रपदया नृत्य याय्माः । थुकथं बज्रयानय् बज्रगीत व बज्रनृत्य याय्माः । चर्यागीत व चर्या नृत्य बज्रगीत व बज्रनृत्य पर्यायवाची शब्दकथं छेलातःगु दु (बज्राचार्य, ने.सं.११२८, पौ.१५) । अथे हे चर्यानृत्ययात नेपालभाषाय् चचा, चःचः प्याखं नं धाइ । चर्याया च व चर्चाया चा मुनाः चचा जूगु खःनेदु ।

द्वःछि दँ स्वयाः उप्वः पुलांगु, बज्रयान बुध्द दर्शन बःकयाः बज्राचार्य दिक्षीत गुरुजुपिस वय्कःपिनिगु आगमय् पूजा याय्गु इवलय् गुह्य, अतिगुह्यरूपं न्हेब्वइगु नृत्य हे चर्यानृत्य खः ।

नृत्यय् सुरमण्डल व तालयात मुख्यतः तः (तिंछु) छेली, नापं सितार, खिं, ताः, बांसुरी व डबडब नं छेली (कँडेल, वि.सं. २०६१, पृ. ११०) । नृत्यदुने अभिनय पदचालन, चर्यामे, हस्तमुद्रा दयाच्चनी । प्याखंम्वलं भावनापं तुतिया चाल साहित थीथी हस्तमुद्रा छेलाः राग व तालय् अनुशासित ढङ्गं नृत्य प्रस्तुत याइ । कलाकारयाके चर्यानृत्यया पद व आसन, रस, ताल, राग, मुद्रा, अभिनय, चर्या मेया आदिया ज्ञान नापं भक्ति व अठोट दय्मा ।

थ्व नृत्य तसकं प्राचिन शास्त्रीय व गुह्य रूपं बज्रयानी बिहारया दिक्षीतपिस जक थुइके फैगुकथं सिमीत जुया च्वंगु खः । वि. सं. २०१३ सालय् धर्मोदय सभाया नेतृत्वय् सम्पन्न जूगु चतुर्थ बौद्ध सम्मेलनय् बाह्य रूपं न्ह्याम्हसिन स्वयंजिउकथं थुइके ज्यू तक केनेगु निर्णय् जूगु खः । वयां लिपा चर्यानृत्य विश्वया न्हेवने पितहःगु खःनेदु (शाक्य, वि. सं. २०७४, पौ. ८) ।

चर्यानृत्य याय्बले व स्वयंबले बिस्कं आनन्द महशुस जुइ । नृत्य प्रस्तुत याय्न्हेव गुरू बन्दना यानाः शुरु याइ । नृत्यया न्हेवने आलाप, सम्बन्धित छःया श्लोक अले हानं आलाप दइ । थथे छःया आराधाना याय्गुली धार्मिक महत्व ला दैगु हे जुल । नापनाप हरेकमुद्राया अध्यात्मिक महत्व न दइ । नमामि याय्बले ल्हाःपतिंचा छेलाः याय्गु नमामि मुद्रां झीगु शरीरदुने च्वंगु पञ्चतत्वयात जाग्रत याइ । अले लकसयात साकारात्मकत तवरं उर्जावान याना बी । चर्यानृत्ययात आध्यात्मिक महत्व बियावयाच्वंगु खँय् निगु मत मदु । तर परापूर्वकालनिसे व्यवस्थितरूपं न्ह्यानाः वयाच्वंगु थ्व कलाया विस्तृतरूपं विश्लेषण जूगु खःनेमदु । वास्तवय् चर्या नृत्यय् प्रयोग जुइगु हस्तमुद्राया थीथी अर्थया अध्ययन याय्गु खःसा झी पुर्खा गुली बुद्धिमान धैगु खँ सीदइ । थ्व खँय् अध्ययन याःसा चर्या नृत्ययात प्राज्ञिक रूपं तब्याका यंकेफै । थौंकन्हय् युवा दथुइ चर्यानृत्य तसकं लोकह्वाःसां नृत्यया सैद्धान्तिक पक्षबारे अध्ययन म्हो । थ्व अध्ययन विशेष यानाः चर्या नृत्यय् हस्तमुद्राया महत्वयात उलेफै । नापं चर्यानृत्यया महत्व थुइकाबिया संरक्षणयाय् तबः बी । आतक थुज्वःगु अध्ययन म्हो हे जूगु खःनेदु ।

थ्व अध्ययन हस्तमुद्राया स्वरूप, देवदेवीनापंया स्वापू, अर्थ, महत्व व प्रयोगया चाकःदुने च्वनाः जूगुदु । थ्व बाहेक चर्यानृत्यया गीति पक्ष, राग, ताल, आसन, पद व मेमेगु विश्लेषण अध्ययनय् दुथ्याःगु मदु । अध्ययनयात माःगु ज्वलं मुंकेत चर्यानृत्य कलाकार, स्रोत व्यक्ति, चर्या गुरूपि नापं खँल्हाःबल्हा जूगु दु । पुस्तकालय् सामग्रीकथं चर्यानृत्यया थीथी सफू, पत्रिका, च्वसु, जर्नल इ-सामग्री पाखें सूचना मुनागु दु । बहाःबही, देगः दुनेया मूर्ति, थान्का व पौभा चित्र आदि नं अवलोकन व अध्ययन जूगु दु । नापं थ्व च्वमि स्वयं चर्या अभ्याशकर्ता जूगुलीं थःगु विशुद्ध व्यक्तिगत अनुभव नं दुथ्यागु दु ।

२. सैद्धान्तिक अवधारणा

मानव इतिहासया सभ्यताया शुरुवातनिसें हे थःदुनेयागु विचार, संवेग, भावनायात छम्हं मेम्हसित थुइकेत थीथी प्रतीकया प्रयोग जुयावयाच्वंगु खःनेदु । छुं नं वस्तु, सः, किपाः, ल्हाःया स्वरूप, रङ, लाइट संदेश प्रवाहया माध्यम जुइफु । थुलिमध्ये मानव अन्तर्क्रिया पूर्वकेत ल्हाः छेलेगु तसकं हे लोकप्रिय खःनेदु । नृत्यदुने थुज्वःगु संकेत वा प्रतीकयात ल्हाःया गुहालिं केनी । थ्व संकेतवाद वा प्रतीकवाद दुने लाइ । भरतमुनियागु नाट्यशास्त्रदुने लय्, चाल, रस नापं ल्हाःयामुद्रा अले भावयात संकेतवाददुने लाका वर्णन यानातःगु दु । भरतमुनियात संकेतवाद

वा प्रतीकवादया प्रवर्तक धाःसां ज्यू । भरतमुनिं नाट्यशास्त्र्य ल्हाःयामुद्रा व भावयात नृत्यया सांकेतिक भाषा धासैं ल्हाःयामुद्राया थःगु हे अर्थ दइगु व भाव धैगु ख्वाः व शरीरं व्यक्त याइगु भावना खः धयातःगु दु ।

चर्या नृत्यदुने प्रयोग जुइगु ल्हाःया थीथी स्वरूपया विसकं अर्थ दु । थ्व च्वसुइ चर्यानृत्यदुने चर्यामेया शब्दअनुसार छेलीगु अलौकिक हस्तमुद्राया प्रतीक वा संकेतयाःत दुवालागु दु ।

३. हस्तमुद्रा

प्याखःनय् अङ्गं प्रस्तुत याइगु स्वरूप हेमुद्रा खः । झीगु शरीरय् मे मेमेगु अङ्ग नं भाव व्यक्त याय्त सक्षम जूसां ल्हातं न्हेब्वइगुमुद्रा हे धात्थेंयामुद्राया खः । नेपाली शब्दकोषया शाब्दिक परिभाषाकथं ‘मुद्र’ धैगु आनन्द व ‘रा’ धैगु ग्रहण यायगु धैगु जुइ । अथे जुया आनन्द व प्रसन्नता ग्रहण यायगु कथंया आङ्गिक भाव हेमुद्रा खः । थ्व नृत्यया अलौकिक भाय् खः । शास्त्रीय परम्पराकथंमुद्राया निर्माण यजुर्वेदपाखें जूगु धाइ । वेदमुद्रायात छुं चीजया संकेत यानातःगु दु । अथे हे हेबज्रतन्त्रदुने बज्र थें गबलें नाश मजुइगु रूप, मोक्ष व निर्वाणय् वनेगु लँपू धकाःमुद्रायात धयातःगु दु (शाक्य, वि.सं.२०७४, पौ. १४) । मुद्रा चिन्तन मनन सहितं प्रस्तुत यायगु ज्ञानया सूत्र व सांकेतिक भाव खः । कलाकारं दर्शकतय्त थःमन दुनेयागु अलौकिक भाव ससक्त रूपं अभिव्यक्त याय्त थःगु ल्हाःवपतिंचा छेलाः आकर्षक व लालित्यपूर्ण स्वरूप दय्की व हे हस्तमुद्रा खः । हस्तमुद्रा व एकाग्र भावं हे चर्यानृत्ययात जीवन्त याइ । मुद्रायात सहि रूपं छयःसा जक माःगु फल प्राप्त जुइ । उकिं कलाकारं हस्तमुद्रायाबारे ज्ञान काय्माः ।

३.१ हस्तमुद्राया ताजि

चर्यानृत्यय् थीथी प्याखं गुरू वन्दना, षोडष लास्य नृत्य, गणेश, बालकौमारी, पञ्चबुध, पञ्चतारा, बज्रसत्त्व, लोचनीतारा, महामञ्जुश्री, बसुन्धरा, बज्रयोगिनी, योगिनीमण्डला, अष्टमातृका, अन्नपूर्णदेवी, भैरवकाली, सप्तलोचनी, अमोघसिद्धि आर्यतारा आदि चर्यानृत्य दुने द्यःया गुण व विशेषताकथं थीथी हस्तमुद्रा ज्याइ । थ्व हस्तमुद्रा निथी दु - क.असंयुक्त हस्तमुद्रा, खः. संयुक्त हस्तमुद्रा ।

छपा ल्हाः जक छेला ज्याइगु हस्तमुद्रायात असंयुक्त हस्तमुद्रा धाइ । अभयमुद्रा, बरदमुद्रा, भूमिशर्पसमुद्रा असंयुक्त हस्तमुद्रा खः । अथे हे निपा ल्हाः छेला ज्याइगु हस्तमुद्रायात संयुक्त हस्तमुद्रा धाइ । समाधिमुद्रा, बज्रमुद्रा, चक्रमुद्रा, पद्ममुद्रा संयुक्त हस्तमुद्रा खः ।

४. विश्लेषण (हस्तमुद्राया थीथी स्वरूप व प्रयोग)

चर्या नृत्य दुने या थीथी हस्तमुद्राया स्वरूप गथे जुइ? उकिया भाव छु खः? अले विशेष यानाः छुछु चर्या प्याखःनय् थुकिया प्रयोग जुइ धैगु खँया विश्लेषण क्वय् जूगु दु ।

४.१ थीथी असंयुक्त हस्तमुद्रा

छपा ल्हाः वपतिंचा छेला, आकर्षक स्वरूप बिया, मेया खँवःया भाव व्यक्त याय्त असंयुक्त हस्तमुद्रा

छेली । थीथी असुंयुक्त हस्तमुद्रा थुकथं दु ।

४.१.१ अभयमुद्रा

जव लहाः भतिचा छाती तक्क हया,पतिंचा थस्वकाः थ्वमुद्रा ज्याइ । अमोघसिद्धि बुध्द अभयमुद्राय् बिराजमान जुयाच्चनी । नापं मेमेपिं द्यःपि नं विशेष वरदान बीत थ्वमुद्रा छेली । थ्व मुद्रां सुयातं छ ग्याय् म्वाः न्ह्याः हुं धका बः बीगु भाव व्यक्त यानाच्चनी (Majpuriya. & Majpuriya., 2003,पौ. ३७). ।

४.१.२ बरदमुद्रा

जवलहाःयात क्वय् स्वकाः थ्वमुद्रा ज्याइ । पतिंचा नं क्वय् हे स्वइ । रत्नसंभव बुध्द, अवलोकितेश्वर व मेमेपिं बरदमुद्रा ज्यानाच्चनी । बरदान बीत, छुं अर्पण याना च्वंगु भाव बीत थ्वमुद्रा छेली (Majpuriya. & Majpuriya., 2003,पौ. ३७) ।

४.१.३ भूस्पर्श

जवलहाःया ल्युनेया ब्व क्वय् भूमिइ स्वकाः थ्वमुद्रा ज्याइ । अक्षोभ्य बुध्दं थ्वमुद्रा केनाच्चनी । गौतम बुध्दं ज्ञान प्राप्ति जुइधुंकाः बुध्दत्वया साक्षी पृथ्वी खः; धैगुकथं भूस्पर्शमुद्रा यानाः भूमि क्यंगु खः(Majpuriya. & Majpuriya., 2003,पौ. ३७) ।

४.१.४ दर्पण

जवलहाःयात थःगु ख्वाःपाः न्हेवने न्हाय्कं थें तु स्वया दर्पणमुद्रा ज्याइ । षोडस देवीपिमध्ये छम्हसिनं दर्पण ज्वनाच्चनी व प्याखं ल्हुइ बले थ्वमुद्रा याना केनी ।

४.१.५ ज्ञानमुद्रा

जवलहाःया म्हालपतिं नापं चोलापतिं ल्वाका, मेगुपतिं थस्वकाः ज्ञानमुद्रा ज्याइ । ज्ञानया भाव व्यक्त याय्त् थ्वमुद्रा ज्यानाः केनी । अथे हे गबले गबलें म्हालपतिं व दथुपतिं स्वाकाः नं ज्ञानमुद्रा ज्याइ । महामञ्जुश्रीं ज्ञानमुद्रा छेलाः चन्द्रहास खःङ्ग ज्वनाच्चनी ।

४.१.६ विन्दुमुद्रा

खःवलहाःया म्हालपतिं व अंगूपति स्वाकाः लहाःपा न्हेवने स्वकाः विन्दुमुद्रा ज्याइ । विशेष यानाः कुमारी, भैरवपिंस थःगु पात्रय् बिन्दुमुद्रा केना च्वनी (प्रधान, वि.सं. २०४९,पौ. ४७) ।

४.१.७ तर्जनीमुद्रा

चोलापतिं थस्वकाः मेगुपतिं ल्हाःपा दुने हे बन्द याना तर्जनिमुद्रा ज्याइ । नैरात्म, बज्रबाराहीपिस थ्वमुद्रा यानाच्चनी (प्रधान, वि.सं. २०४९, पौ. ४७) ।

४.१.८ अमृतपानमुद्रा

जवल्हाःयात अमृत पान याय् थें म्हुतुइ तयाः थ्वमुद्रा ज्याइ । थीथी देवी कौमारी, बज्रयोगिनी, अष्टमातृकापिस अमृतमुद्रा ज्याइ ।

४.१.९ सप्तमुद्रा

ल्हातं छुं नं ल्या एकमुखः, द्वय् भूज, त्रिभूवन, त्रिनेत्र, त्रिनयनी, चतुरभूज, सप्तलोचनी, सप्तफणीमय् धाय्माल धाःसा गुलि खः उलि हेपतिकेना थुज्वगुमुद्रा ज्याइ ।

४.१.१० नमामिमुद्रा

जवल्हाःया फुक्कंपतिं छसिकथं चाहिकाः ल्हाः संकाः नमामिमुद्रा याइ । फुक्क चर्यानृत्यय् न्हेवने व ल्युनेया आलापय् थ्वमुद्रा यानाः कलाकार मञ्चय् छचाखेरं चाहिली ।

४.१.११ बज्रधरमुद्रा

जवल्हाःया म्हालपतिं नापं दथुपतिं व अंगूपतिं स्वाकाः बज्रमुद्रा ज्याइ । बज्रया भाव बीत थ्वमुद्रा याइ । बज्रयोगिनी, गणेश, मञ्जुश्री, बज्रसत्व आदि नृत्यय् बज्र धाइगु थासय् थ्वमुद्रा ज्याइ ।

४.१.१२ वर्णमुद्रा

माःकथं जव व खःव ल्हाःया म्हालपतिं व सिकापतिं स्वाकाः पाल्हाः ख्वापातय् चाहिकाः वर्णमुद्रा ज्याइ । द्यःपिनिगु वर्ण रक्त, नील, हरित, श्वेत, पीत वर्ण, कुमकुम वर्ण धाय्त् थथेमुद्रा ज्याइ ।

४.२ थीथी संयुक्त हस्तमुद्रा

निपा ल्हाः वपतिंछा छेलाः मनमोहक रूप बिया, नृत्यया भाव व्यक्त याय्त् संयुक्त हस्तमुद्रा छेली । थीथी संयुक्त हस्तमुद्रा थुकथं दु -

४.२.१ नमस्कार

निपा ल्हाः पेपुंकाः नमस्कार यानाः सुयातं अभिवादनया भाव केनेत थ्वमुद्रा ज्याइ । बन्दित धका बन्दना याइबले नं थ्वमुद्रा ज्याइ । गुरु बन्दना, मञ्जुश्री, कुमारी आदि चर्यानृत्यय् नमः, बन्दित व भक्तिसत्व धाय्बले नमस्कारमुद्रा प्रयोग जुइ ।

४.२.२ समाधिमुद्रा

निपा ल्हाः पेपुंकाः चव्य् स्वकाः मुल्य् तयाः एकचित्त भाव सहित ध्यानमुद्रा याइ । उकि भिक्षापात्र तइ । अमिताभ बुध्दं थ्वमुद्रा यानाच्चनी ।

४.२.३ बोध्यङ्गमुद्रा

छपा ल्हातं तर्जनीमुद्रा याना मेगु ल्हाःया बज्रमुद्रा दुने छवया छातिया दथुइ तयाः थ्वमुद्रा ज्याइ । बैरोचन बुध्दं थ्वमुद्रा केनाच्चनी । धर्मधातु ज्ञानया प्रतिनिधित्व यासें, छुं नं चीजया अस्तित्व मदु, थ्व संसारय् फुक्कं अनित्य, ग्राहक नं मदु, ग्राह्य नं मदु धैगु दीव्य ज्ञान थुइकाः निर्वाणया अनुभव या धैगु भाव बोध्याङ्गमुद्राय् खँके फइ ।

४.२.४ चक्रमुद्रा

खवल्लाः देवने जवल्लाः तयाः चक्र थें चाहिकाः चक्रया भाव वा छुं भष्म जूगु भाव केनेत थ्वमुद्रा ज्याइ ।

४.२.४ अञ्जलीमुद्रा

निपा ल्हातं क्वस्वकाः छुं अर्पण यायगु भाव याना थ्व मुद्रा ज्याइ ।

४.२.५ षोडशलास्यमुद्रा

बिणा, बंशे, पुष्प, मुरुजे, धूप, मृदंग, नृत्य, पुष्प' माल्या, गन्धेमुद्रा आदि छगू छगू ज्याभः ज्वनाः १६म्ह देवीपिसं ल्हाः ज्याइ ।

४.२.६ धर्मचक्रमुद्रा

निपा ल्हाःया म्हालपतिं व चोलापतिं पेपुंकाः ज्ञानमुद्रा ज्यानाः छातिया न्हेवने ग्वलाक तयाः धर्मचक्रमुद्रा ज्याइ । थ्वमुद्रा बैरोचन बुध्दं ज्यानाच्चनी । मेपित उपदेश व ज्ञान बियाच्चंगु अवस्थाय् ज्ञानमुद्रा ज्याइ (Majpuriya. & Majpuriya,. 2003,पौ. ३७) ।

४.२.७ मण्डलमुद्रा

जवल्लाःया चोलापतिं व खःवल्लाःया अंगूपतिं, अथे हे जवल्लाःया चोलापतिं व खवल्लाःया सिकापतिं पेपुंकाः दथूपतिं नापं पेपुंकाः थस्वकी । म्हालपतिं, सिकापतिं निगुलिं छगूलि मेगु लथ्यानाः मण्डलमुद्रा ज्याइ । आगमय् गुरुमण्डल पूजाया इलय् अनिवार्य मण्डलमुद्रा केनेमाः । थुकियात रत्नमण्डलमुद्रा नं धाइ । बज्रसत्त्वय् मण्डल केनीबले थ्व हे मुद्रा छेली । थुकी थस्वःगु दथुपतिं सुमेरु पर्वतया प्रतीक खःसा मेगु पेंगू शिखर ध्यान दृष्टि जक खँके फइ ।

४.२.८ पद्ममुद्रा

निपा ल्हातं फुक्कपतिं छुतेयानाः स्वाँपवःया भाव विया पद्म धाइबले थुज्वगुमुद्रा ज्याइ ।

४.२.९ बज्रमुद्रा

जवल्हाःया चोलापतिं दथुपतिंया ल्युने, खव ल्हाःया चोलापतिं दथुपतिंया ल्युने बच्छि जुइक पेपुंकाः, दथु, अंगू निपतिं नापं थस्वकाः, निपा ल्हाःया अंगूपतिं व सिकापतिं छगूला॥ मेगु लथ्याना म्हालपतिं न्हेवने नापं तयाः बज्रचक्रमुद्रा ज्याइ । विशेष याना गुरू बन्दना, नमामि याइबले छयं च्वय् चाःहीकाः थ्व मुद्रा छेली । मुकुटया भावय् बज्रमुद्रायात छेनय् दिका व्यक्त याइ (Majpuriya. & Majpuriya., 2003, पौ. ३७) ।

४.३ गुरूबन्दनामुद्रा

बज्रयानया साधन तन्त्र, मन्त्र एवं योगचर्याया पथप्रदर्शक बज्राचार्य खः । अर्थात बज्राचार्य बज्रयानया गुरू खः । गुरूयात आराधना यासैं दकले न्हापां गुरू बन्दना याइ (बज्राचार्य, वि.सं. २०६०, पौ. २) । गुरू बन्दना प्याखनय् त्रिरत्न अर्थात् गुरूया प्रतिक बुध्द, धर्म व संघया शरणय् वने धकाः थः प्याखं हुलेगु मण्डलयात हे गुरूया रूपय् नालाः प्याखं ल्हुइ । नमस्कारमुद्रा, बज्रमुद्रा, वरदमुद्रा, ध्यानमुद्रा ज्ञानमुद्रा आदि प्रयोग जुइ ।

४.४ रक्तगणेशनृत्यमुद्रा

गणेशःया वर्णन याइवल्य् त्रिमुद्रा, ज्ञानमुद्रा, वरदमुद्रा, बिन्दुमुद्रा, तर्जनीमुद्रा, बज्रधरमुद्रा, नमस्कारमुद्रा, बज्रमुद्रा आदि प्रयोग जुइ (शाक्य, वि.सं. २०७४, पौ. २५) ।

४.५ बाल कौमारीमुद्रा

बाल कौमारी खवल्हातं बिन्दुमुद्रा व जवल्हातं पात्र ज्वनाच्चंगु दै । थुकी रक्तवर्ण धाय्बले वर्णमुद्रा, नमामिमुद्रा, त्रिनेत्रामुद्रा, वरदमुद्रा, अमृतपानमुद्रा, चतुरमुद्रा, अभयमुद्रा, तर्जनीमुद्रा आदि असंयुक्त हस्तमुद्रा, नमस्कारमुद्रा, अञ्जलिमुद्रा थुज्वःगु संयुक्त हस्तमुद्रा छेलातःगु दु (पौडेल, वि.सं. २०६२, पौ. ४१) ।

४.६ मञ्जुश्रीमुद्रा

मञ्जुश्रीं जवल्हातय् खड्ग व खवल्हातय् प्रज्ञापारमिता सफू ज्वनाच्चनी । मञ्जुश्री प्याखनय् विशेष यानाः मण्डलमुद्रा, बिन्दुमुद्रा, चतुरभूज केनेत चतुरमुद्रा, नमस्कारमुद्रा, वरदमुद्रा, अभयमुद्रा, ज्ञानमुद्रा, नमामिमुद्रा आदि प्रयोग जुइ (महर्जन, वि.सं. २०८०, पौ. ६८, ६९) ।

४.७ बज्रयोगिनीमुद्रा

बज्रयोगिनी देवीं खवल्हातय् पात्र व जवल्हातय् करति ज्वनाच्चनी । विशेष याना पात्रमुद्रा, त्रिनेत्रामुद्रा, वरदामुद्रा, अभयमुद्रा, अञ्जलीमुद्रा, नमामिमुद्रा आदि प्रयोग जुइ (पौडेल, वि.सं. २०६२, पौ. ३८) ।

४.८ पञ्चबुधमुद्रा

पञ्चबुध दुने बैरोचन, अक्षोभ्य, अमिताभ, रत्नसंभव, अमोघसिद्धि बुध लाइ । बैरोचन बुध्दं बोध्याङमुद्रा, अक्षभ्यो बुध्दं भूमि स्पर्षमुद्रा, रत्नसंभव बुध्दं बरदमुद्रा, अमिताभ बुध्द ध्यानमुद्रा व अमोघसिद्धि बुध्दं अभयमुद्रा याना चवनी (बज्राचार्य, वि.सं.२०६९,पौ. ६७) ।

४.९ भैरवकालीमुद्रा

भैरव व कालीं बिन्दु व पात्रमुद्रा केनाचवनी । अथे हे संयुक्तमुद्राय् अञ्जलीमुद्रा, नमस्कारमुद्रा व आलिङ्गनमुद्रा प्रयोग जुइ । नापं त्रिनेत्रामुद्रा, अभयमुद्रा, बरदमुद्रा, ज्ञानमुद्रा आदि प्रयोग जुइ (पौडेल, वि.सं.२०६२,पौ. ३९) ।

४.१० सप्तलोचनीमुद्रा

न्हय्गः मिखां सुसज्जित श्वेत वर्ण सप्तलोचनी प्याखनय् सप्तमुद्रा, ज्ञानमुद्राया माध्यमं सप्तलोचन केनी । एक बक्रयात एकमुद्रा, द्वय् भुजा द्विमुद्रा यानाः केनी । जवल्हातं बिन्दु मुद्रां निलोत्पल धारण यानाचवम्ह, खवल्हातं बरदमुद्रा केना चवनी । नापं बर्णमुद्रा, ज्ञानमुद्रा नं छेली (शाक्य, वि.सं.२०७४,पौ. ३३) ।

४.११ खड्गयोगिनीमुद्रा

प्यम्ह योगिनीमध्येया छम्ह खड्गयोगिनी पेपा ल्हाः दुम्ह रक्तवर्णया देवी खः । जवल्हातय् बज्रधरमुद्रा बज्रकरति खवल्हातं पात्रमुद्रा, अथे हे मेगु ल्हातं बज्रधर मुद्रां हे खड्ग व बिन्दुमुद्रां निलोत्पल धारण यानाचवनी (शाक्य, वि.सं.२०७४,पौ. ३५) ।

४.१२ बज्रसत्त्वमुद्रा

पञ्च महाज्ञानयुक्त गुरू बज्रसत्त्व श्वेतवर्णया खः । बज्र व घण्ट बज्रधरमुद्रा ज्यानाः केनी । सुमेरु पर्वतयात रत्नमण्डलमुद्रा नापं त्रिमुद्रा, ज्ञानमुद्रा आदि छेली (शाक्य, वि.सं.२०७४,पौ. ३७) ।

४.१३ बसुन्धरामुद्रा

पृथ्वी माताया प्रतीक स्वपाः ख्वाः, खुपा ल्हाः दुम्ह म्हासु वर्णया देवी जूसां छपाः ख्वाः व निपा ल्हाः दुम्ह देवीया वर्णन यानातःगु दु । जवल्हातं कलश व खवल्हातं बरदमुद्रा ज्यानाचवनी । एकमुद्रा द्वय्मुद्रा, मण्डलमुद्रा, अभयमुद्रा आदि छेली (बज्राचार्य, वि.सं.२०६६,पौ. ८३) ।

४.१४ अन्नपूर्णमुद्रा

स्वंगः मिखा, च्यापा लहाः दुम्ह देवी श्वेतवर्णयाम्ह खः । बज्र व घण्ट बज्रधरमुद्रा नापं त्रिमुद्रा, अष्टमुद्रा, विन्दुमुद्रा आदि छेली (पौडेल, वि.सं.२०६२,पौ. ४१) ।

४.१५ करुणामयमुद्रा

करुणाया प्रतिमूर्ति करुणामयं जवल्हातं बरदमुद्रा, खवल्हातं बिन्दुमुद्रां पद्म धारण यानाच्चनी । नापं ज्ञानमुद्रा, अभयमुद्रा, मण्डलमुद्रा नं छेली (बज्राचार्य, वि.सं.२०७४,पौ. ३) ।

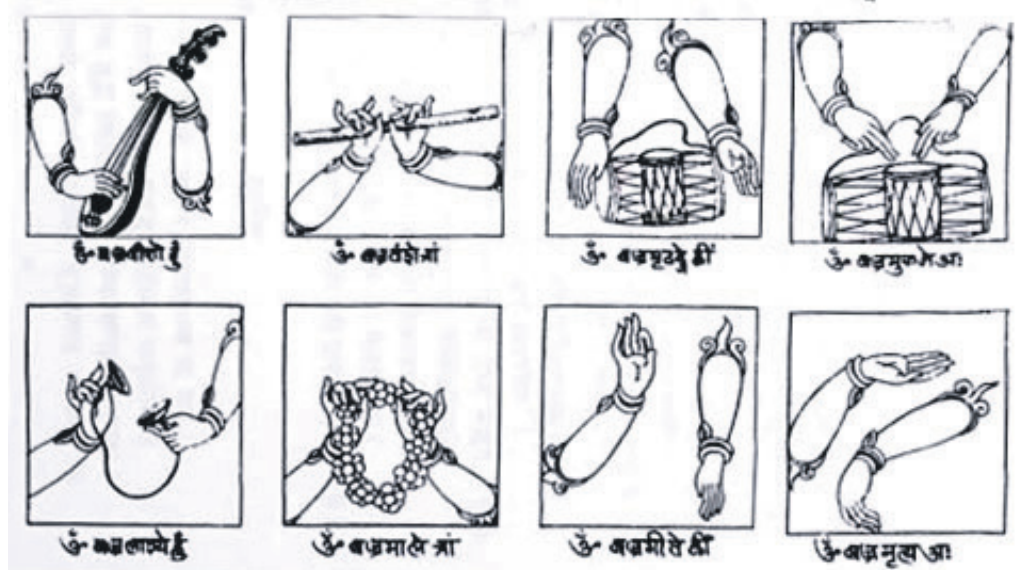
४.१६ आर्यतारामुद्रा

जवल्हातं वरदमुद्रा व खवल्हातं ज्ञान मुद्रां निलोत्पल धारण यानाच्चम्ह हरितवर्ण आर्यतारा देवी प्याखनय् त्रिमुद्रा, ज्ञानमुद्रा, अभयमुद्रा छेली (बज्राचार्य, वि.सं.२०६६,पौ. १२८) ।

४.१७ षोडशलास्यमुद्रा

पूजाया इलय् १६ म्ह देवीपिंसं मण्डलया छचाखेरं च्वना बिणा, बंशे, मृदंग, मुरजे, लाश्य, माला, गीत नृत्य, पुष्प, धुप, दिप, गन्ध, दर्पण, रस, स्पर्ष, धर्मधातु गर्भे आदियात मुद्रा भावं केनाः पूजा याइ । नृत्यया इलय् नं मुद्रा केना प्याखं ल्हुइ ।

षोडशलास्य १६ देवीपिन्स न्हेब्वइगु मुद्रा

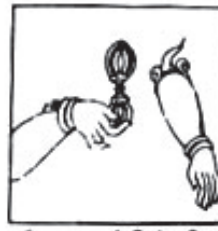

ॐ वज्रपुष्टे दुः

ॐ वज्रपुष्टे त्रां

ॐ वज्रलोकि ते ह्रीं

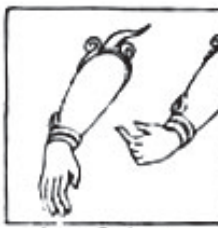
ॐ मन्त्रपुष्टे अः

ॐ वज्रपुष्टे दुः

ॐ वज्रपुष्टे त्रां

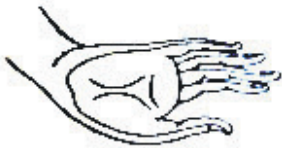

ॐ स्पर्शपुष्टे ह्रीं

ॐ वज्रपुष्टे अः

चव्य षोडश लास्य प्याखनय् छेलीगु हस्तमुद्रा विस्तृत रूपं केनातःगु दु । थीथी ज्याभः १६ म्ह देवीपिस ज्वनाच्चंगुयात किपातय् मुद्राया माध्यमं अभिव्यक्त यानातःगु दु (बज्राचार्य, ने.सं.११४१,पौ.१२-१३) ।

बरद मुद्रा

ध्यानमुद्रा

बरदमुद्रा

धर्मचक्रमुद्रा

भूमिशर्षमुद्रा

पञ्चबुद्ध अक्षोभ्य, रत्नसंभव, अमिताभ, अमोघसिद्धि ब वैरोचन बुद्धया हस्तमुद्रा (Shakya, 1999,P. 27-28)।

५. लिखँ :

नेपाःया मौलिक म्हसीका न्हेब्बयाच्चंगु चर्यानृत्य अमूर्त सम्पदा दुने लाः । दिक्षीत बज्राचार्य गुरुजुपिन्स थःगु आगं दुने पूजापाठ याइबले अतिकं गुह्यरूपं प्रस्तुत यानावयाच्चंगु नृत्य चर्यानृत्य खः । लिपा थुकियात जनमानसया न्हेवने केने ज्यूकथं गुरुजूपिनिगु उजं कयाः प्रस्तुत याय्गु यात । नृत्यया भेषभूषा, आभूषण, मे, बाजं, राग, ताल, भाव नापं हस्तमुद्रा तसकं महत्वपूर्ण विषय खः ।

मेया खँवःया भावयात व्यक्त याय्गु माध्यम हस्तमुद्रा खः । कलाकारं नृत्यया मर्म थुइकाः गुम्ह द्यःया प्याखं ल्हुइगु खः, थुइका उकथं हे थःगु म्ह संकाः यइपुक प्याखं ल्हुयाकेनी । थुकी मेया खँवःयात न्याय बीगु ज्या हस्तमुद्रां याइ । शब्दपतिकं ल्हाःया रूप थीथी दइ । ल्हाः,पतिं आदि छेलाः मुद्रा ज्यानाः प्याखं ल्हुइबले स्वकुमिं अर्थया आनन्द अनुभव याइ । अथेजगुलीं छम्ह चर्या नृत्यकलाकारं हस्तमुद्राया पक्षयात गहन अध्ययन यानाः नृत्यया आत्मा हस्तमुद्रायात थुइकाः नृत्ययात जीवन बी ।

थ्व अध्ययनय् हस्तमुद्रायागु स्वरूप, अर्थ व छेलीगु नृत्यया विश्लेषण जूगु दु । संयुक्त व असंयुक्त हस्तमुद्रायात माःगु थासय् प्रयोग याना चर्यानृत्यया महत्व ल्यंकेत कुतः जूगु द । मुद्राया अर्थ गलत जूसा आध्यात्मिक रूपं नं चर्याया महत्व कम जुइ । छगू पुस्तां मेगु पुस्तायात सहि ज्ञान बियाः चर्यानृत्यया परम्परा थौं नापं कन्हय्तक नं न्ह्यानाच्चनी । सहि ज्ञान ब्वलनकि बिसंगति, बिकृतियात संवेदनशीलरूपं थुइकेत थ्व अध्ययनं गुहाली याइ । परम्परागत मूल्ययात मान्यता बियाः व्यावसायिकताया नितिं अश्लिल मुद्रा छेलीगु बन्द जुयावनी । थःगु सांस्कृतिक म्हसीकायात तब्याकेफःसा हलिमय् सकसिया मनय् चर्यानृत्य म्वानाच्चनी । चर्यानापं स्वापू दुपिं प्याखंहुलामि, मेहालामि फुक्क कलाकारंयात चर्याया थीथी पक्ष पदचाल, आसन विशेष यानाः हस्तमुद्राया अलौकिक ज्ञान बिया न्हुगु पुस्तायात हस्तान्तरण याय्त थ्व अध्ययनं गुहाली याइ ।

कृतज्ञता

थ्व च्वसू च्वय्त गुहालि यानादीपिं विभागीय प्रमुखः डा. राजनलाल जोशी, प्रा. डा. उँकारेश्वर श्रेष्ठ, राजेन्द्र महर्जन, रविन श्रेष्ठ, भरत महर्जन, चर्यागुरुपिं पद्मराज बज्राचार्य (माइला गुरुजु), प्रज्वलरत्न बज्राचार्य, यज्ञमान शाक्य, हेमरत्न शाक्यपिंत कृतज्ञता प्वंकाच्चना ।

लिधंसा:

Majpuriya, trilok C., & Majpuriya, R. K. (2003). Gods & Goddesses. Smt.M.D.Gupta. Munikar, C. (2015). Charya Nepal: Vajrayana Tantrika Charya Dance. Vajra Kala Kunja. pradhan, M. S. (1996). Pancha Buddha and Dance. Royal Nepal Academy.

Shakya, M. bahadur. (1999). The Iconography od Nepalese Buddhism. Handicraft association of Nepal.

Shakya, J. B. (1999). Short Description of Gods, Goddesses and Ritual objects of Buddhism and Hinduism in Nepal. Handicraft association of Nepal.

Sherstha, A. (2022). चर्या-Dancing Away to Nirvana. Arun Shrestha.

Thapa, S. (2016). Charya in Nepal (With Reference to Kathmandu Valley). Department of Vocal Music, Faculty of Performing Arts, Banaras Hindu University.

कँडेल, रामप्रसाद (वि.सं. २०६१). नेपाली लोकबाजा. नेपाली लोकबाजा संग्रहालय.

थापा, भैरव बहादुरब. (इ.सं. २०२०). नृत्याक्षर विज्ञान (प्रथम). ब्रोसिस पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स.

थापा, रामजी. (वि.सं. २०७८). संस्कृति लोक नाच विशेष. प्रदिप रमण सिं डंगोल

थापा, रामजी. (वि.सं. २०७८). संगीत श्लोक नेपाली लोकनाच विशेष. प्रदिप रमण सिं डंगोल.

बज्राचार्य, नरेशमान (वि.सं. २०६९). बज्रयान नेपाल. त्रिरत्न प्रकाशन.

पौडेल, के.पी. (वि.सं. २०६२). नृत्य परिचय. काठमाडौं नृत्य तथा सांस्कृति केन्द्र.

प्रधान, मृगेन्द्रमान सिंह. (वि.सं. २०४९). नृत्य तथा नृत्यकार. कृष्णा प्रधान.

प्रधान, मृगेन्द्रमान सिंह. (वि.सं. २०३७). नेपाली शास्त्रीय नृत्य. प्रधान नाट्य मण्डल.

बज्राचार्य, प्रज्वलरत्न. (n.d.). चर्या नृत्यमा पाद र हस्तको प्रयोग र त्यस्को महत्व.

बज्राचार्य, फणीन्द्ररत्न. (ने.सं. ११२८). चर्यागीत व चर्यानृत्य. लोक साहित्य परिषद्.

बज्राचार्य, बज्रमुनि. (ने.सं. ११३७). मञ्जुश्री सु खः? नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग.

बज्राचार्य, महेश्वरराज (वि.सं. २०६०). बज्रयान चर्या गुरुमण्डल पूजाया रहस्य. नेपाल बौद्ध परिषद.

बज्राचार्य, महेश्वरराज (वि.सं. २०६६). सधर्म १. सजिव बज्राचार्य, अन्नना बज्राचार्य.

बज्राचार्य, महेश्वरराज (वि.सं. २०७४). सधर्म २. सजिव बज्राचार्य, अन्नना बज्राचार्य.

महर्जन, राजु. (वि.सं. २०८०). नृत्यकलाया बःचाहाकलं म्हसीका. रत्नमान डंगोल.

शाक्य, नानी हेरा. (वि.सं. २०७४). बज्रयानी चर्या गीत तथा नृत्य. महिला तथा बालबालिका कल्याण सेवा समाज.